

GAZDIK DÁNIEL

daniel.gazdik07@gmail.com

doktorandusz (PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola)

Az Oszmán Birodalom alkotmányos kormányainak társadalmi legitimációs problémái az erzurumi vilájetben az orosz konzulátusi források tükrében 1908–1914 között

The problems of social legitimacy of the constitutional governments of the Ottoman Empire in the Erzurum vilayet in the light of Russian consular sources between 1908–1914

ABSTRACT

This study aims to place the challenges faced by constitutional governments (1908–1914) that replaced the autocracy of Sultan Abdul Hamid II (1876–1909) in Erzurum vilayet within a broader context, using a microhistorical approach. Analyzing detailed reports from Russian consuls stationed in Erzurum reveals a complex social fabric where—at the dawn of modernity and constitutional changes—acute fractures emerged, impeding effective governance in the Ottoman Empire’s peripheries. The article outlines broad social issues, demonstrating that the Young Turks’ aspirations for modern state-building ultimately faltered due to insufficient social support. This research sheds light on deep-rooted complexities within the socio-political landscape, crucially influencing the trajectory of the reformist movement in Erzurum. The examination of nuanced accounts offered by Russian consuls contributes valuable insights into the challenges besetting the Erzurum vilayet and the wider Ottoman context during this transformative period. Such analysis illuminates the dynamics between imperial governance, interethnic relations, and the aspirations of diverse communities in this frontier region. Ultimately, this article enhances understanding of the interplay between political developments,

societal complexities, and governance challenges, shaping the late Ottoman Empire's historical course.

KEYWORDS

Russia, Ottoman Empire, Erzurum, Young Turks, Armenians, Kurds, consular reports

DOI 10.14232/belv.2023.4.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Gazdik Dániel (2023): Az Oszmán Birodalom alkotmányos kormányainak társadalmi legitimációs problémái az erzurumi vilájetben az orosz konzulátusi források tükrében 1908–1914 között. *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 4. pp 54–65.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Az Oszmán Birodalom keleti felén található Erzurum vilájet egy valódi értelemben vett határrégió volt. Ennek egyik oka, hogy a terület mindig is a birodalom peremvidékének számított, így hamar ütközőzónájává vált a nagyhatalmi versengésnek, emellett pedig rendkívül heterogén etnikai, kulturális és felekezeti összetételt mutatott, hiszen éltek itt többek között törökök, kurdok és örmények is és ezek a csoportok túlnyúltak a birodalmi határokon. Erzurum messze esett a fővárostól, Isztambultól, így az oszmán államhatalom ott gyöngébbnek mutatkozott, ösztönözve az interetnikus erőszakcselekményeket.¹ A társadalmi problémák mellett külpolitikai tényezők is súlyosbították a mindenkor oszmán hatalomgyakorlást a vilájetben, ami az európai politikai közvéleményben a 19. századi közepétől felmerülő ún. keleti kérdésben mutatkozott meg. A kérdés arra kereste a választ, hogy mi legyen a hosszú idő óta gazdasági és társadalmi bajoktól szenvedő Oszmán Birodalom sorsa a vészjósló jeleket figyelembe véve. Ezekre a problémákra kívánt megoldást találni a reformer ifjútörök mozgalom, de akadtak külső szereplők is, akik szívesen vállalkoztak volna a döntőbírói szerepre.

Az egyik meghatározó erő a kérdés rendezésében Oroszország kívánt lenni. Mint szomszédos birodalom számtalan háborút vívott már az oszmánokkal, a 19. század elejére bekebelezte a Kaukázust, majd felosztotta a kelet-anatóliai örmények és kurdok lakta területeket a két birodalom között. Fordulópontot az oszmán-orosz kapcsolatokban kétségtelenül a két állam közötti 1877-78-as háború jelentett. A kaukázusi hadszíntéren az orosz csapatok Erzurumot bevéve hatoltak be az Oszmán Birodalomba, azonban hiába arattak sikert, területi nyereségeit Szentpétervár nem tarthatta meg Anglia közbenjárása miatt. Hiába a külpolitikai csorba, ami az oroszokat Karsig szorította vissza, a város továbbra is kényelmes pozíciót jelentett a cári kormánynak az erzurumi vilájet mindennapjainak ellenőrzéséhez, amiben nagy szerepet játszott az örmény kérdés, azaz, hogy miként lehet

¹ HARTMANN 2013. 172–173.

az Oszmán Birodalomban élő és annak uralmát elszenvedő örmény népesség jogsérelmeit kezelni. A két birodalom 1877 és 1878 között vívott háborúját lezáró békeszerződések eredményeként az örmények ügye a nemzetközi közvélemény számára is ismert lett, amit a cári Oroszország szívesen használt fel arra, hogy a térség feletti uralmára tett kísérleteinek nagyobb érvényt szerezzen. Nem meglepő tehát, hogy kulcsfontosságú volt Oroszország számára, hogy kiterjedt konzulátusi jelenlétet tartson fenn Van, Erzurum, Harput, Sivas, Diyarbekir és Bitlis tartományokban, amelyeket a berlini békekongresszus a hat örmény vilájetnek nevezett.

Ezen vizsgálat célja tehát, hogy mikrotörténeti megközelítéssel helyezze szélesebb kontextusba a II. Abdul Hamid szultán egyeduralmát (1876–1909) megdőntő alkotmányos kormányok (1908–1914) társadalmi legitimációs problémáit az erzurumi vilájetben. Az Erzurumban szolgálatot teljesítő orosz konzulok az isztambuli orosz nagykövetség számára írott részletes leírásainak elemzésén keresztül kirajzolódnak azok a rendkívül komplex társadalmi viszonyok, amelyekben hosszú lapangás után, a modernitás hajnalán, az alkotmányos változások hatására akut módon jelentkeztek a társadalmi, vallási és politikai problémák, gyakran lehetetlenné téve az eredményes kormányzást a birodalom periférikus területein. A dolgozatnak ugyanakkor nem célja részletesen bemutatni az Oszmán Birodalom politikátörténetét a világháború kirobbanásáig, inkább széles társadalmi problémák felvázolására teszek kísérletet, amelyek bizonyítják, hogy a modern államépítés igényével fellépő ifjútörökök elképzelései éppen a társadalmi támogatottság hiányában vallottak kudarcot.

A tanulmányban felhasznált konzuli jelentések a történettudomány által jelentős részben még feldolgozatlanok, aminek okai között említhető az oroszországi forrásanyagok elérésének nehézsége, szemben az angol, francia vagy német nyelvű levéltárak könnyebb hozzáférhetőségével, így ezeken a nyelveken több, konzuli jelentéseket feldolgozó mű is született, kifejezetten alapos betekintést engedve a kor és a terület vizsgálatába, azonban a részletes és orosz szempontú megközelítés a mai napig hiánypótlónak ígérkezik, habár az utóbbi években történt előrelépés a kortárs elméleti megközelítéseknek köszönhetően.²

AZ IFJÚTÖRÖK PUCCS ÉS ERZURUMI FOGADTATÁSA

Mielőtt rátérnék a jegyzett időszak társadalmi problémáinak tárgyalására, érdemes megvizsgálni azok nagypolitikai háttérét. Az egykor Európa szerte félelmet keltő Oszmán Birodalom a 19. század végére súlyos kihívásokkal szembesült és a porta korábbi fényes presztízse megfakult. Az ország ipari fejlettsége az európai nagyhatalmakéhoz képest jelentős hátrányt mutatott, a szultán bevételei pedig a hírhedt adóberleti rendszer felszámolása ellenére sem növekedtek a burjánzó korrupció miatt. Mindemellett a korabeli forradalmi hangulatban formálódó nemzeti gondolat a birodalmi keretrendszert kezdte szétfeszíteni, ami először a balkáni keresztény népek elégedetlenségében, majd a birodalom fokozatos területvesztéseiben mutatkozott meg a század második felétől kezdődően. További problémát jelentett az állam számára a vahhábita vallási mozgalom is, ami kritikusan szemlélte a birodalom elvilágiasodását. A belső krízist jól szemlélteti továbbá az egyiptomi vali Mohamed Ali felkelése (1831) is, ami a megszűnés szélére sodorta az országot. Összességében az Oszmán Birodalom nemcsak súlyos gazdasági, politikai és társadalmi, hanem erkölcsi problémákkal is küzdött, amik megoldásra vártak.

² Ilyen megközelítés az ún. *histoire croisée*, ami túllép a nemzeti kereteken és transznacionális szemléletet alkalmaz, így többszempontú narratívaelemzéssel járul hozzá történeti vizsgálatokhoz. Kitérnő példa erre: REYNOLDS 2011.

A betegségeket a kormányzat a Tanzimat reformprogrammal kísérelte meg orvosolni, aminek eredményeként 1876-ban megszületett az első oszmán alkotmány megteremtve a közös állampolgárság (osmanlilik) gondolatát. Szembetűnő, hogy a felvetett idea az államhoz való tartozás immár szekuláris mivoltját hangsúlyozta, szemben a vallási megközelítéssel, amely messzire vezető társadalmi legitimációs problémákat gerjesztett, hiszen az oszmán társadalom szultánhoz hű konzervatívjai, nehezményezték a saría alapú államigazgatástól való eltérést.³ A nyugati trendekkel ellentétben ezeket a reformötleteket nem valamiféle szélesebb társadalmi igény hozta felszínre, hanem egy maréknyi államférfi, akik a birodalom égető problémáira kívántak megoldást találni. Erőfeszítésüket már a kezdetekben visszavetette, hogy Abdul Hamid szultán az orosz–török háború közepette felfüggesztette az új alkotmányt és helyreállította az abszolút monarchiát, így az alkotmányos változásokat követelő elit sok tagja külföldre kényszerült. A szultán hatalma újabb 30 évre vitathatatlan maradt, míg a birodalom lakossága tovább szenvedett a megoldatlan problémáktól.⁴

Ennek ellenére a birodalom modernizálására törekvő mozgalom nem halt el, mivel a reformerek száműzetésben is életben tartották az alkotmány megléte iránti igényt.⁵ A hatalmi monopóliummal való növekvő elégedetlenség és az államigazgatás nyilvánvaló hatástalansága cselekvésre készítette az oszmán értelmiség egy csoportját, hogy megalakítsa az ifjútörök ellenzékét, akiket ugyan egyesített az egyeduralom elleni fellépés szándéka, ideológiai téren azonban nem voltak egységesek, így hamar egy nacionalista kisebbségre illetve egy liberális többségre szakadtak. Míg előbbi határozottan elutasította az örmény vilájetek bármilyen autonómiáját, addig az utóbbiak az örményeknek adott engedményeket az örmény–török együttműködés alapjának tekintette. Az évek során a nacionalista kisebbség fölénybe került a legtöbb ifjútörök bizottságban, háttérbe szorítva a liberálisokat, akik egy olyan multinacionális társadalom létrehozására törekedtek, amely elismerte volna a különböző etnikai csoportok egyenlőségét, tiszteletben tartva azok partikuláris jellegzetességeit. A szultáni hatalom megdöntésében az ifjútörökök segítségre találtak az Örmény Forradalmi Föderációban is, annak ellenére, hogy az együttműködés érdekében az örményeknek el kellett ismerniük az oszmán állam területi integritásának sérthetetlenségét.⁶ Abdul Hamid túl későn ismerte fel az ellene összefogók szándékait.⁷ Az ifjútörökök 1908-ban szinte vérontás nélkül átvették az irányítást a birodalom felett és helyreállították a szultán által 1877-ben felfüggesztett alkotmányt, amely terveik szerint az etnikai viszályok enyhítésével és a nemzeti szeparatizmus megszüntetésével volt hivatott megerősíteni az államot.⁸ A helyreállított alkotmányosság – igaz csak ideiglenesen, de – nyugalmat hozott a hat örmény vilájetben élő népek számára.

A hatalomátvételt megelőző évek és hónapok fojtogató légköréhez képest Nyikolaj Alekszandrovics Szkrjabin⁹ orosz konzul 1908. szeptemberi jelentéseiben sokkal nyugodtabb erzurumi közhangulatról számolt be.¹⁰ Hasonló jelenségek voltak megfigyelhetők azonban más vilájetekben is.¹¹

³ ZÜRCHER 2014. 73–83.

⁴ DAVISON 2015. 8–9.

⁵ AHMAD 1968. 20–21.

⁶ SUNY 2015. 149–151.

⁷ AHMAD 1968. 20–21.

⁸ BUTT 2017. 132.

⁹ A. Ny. Szkrjabin zeneszerző édesapja

¹⁰ Arkhiv vnesnei politiki Rossiiskoi Imperii (AVPRI), fond 180, opis. 517/2, delo. 2676, list. 49–50. 1908. szeptember 3.

¹¹ SOMAKIAN 1995. 38.

Az erzurumi konzul szerint nagy megkönnyebbülést okozott a helyieknek az is, hogy a rendőri erők eltűntek az utcákról, így a helyi ünnepekre való felkészüléssel foglalatoshadhettek, ahelyett, hogy a saját túlélésük miatt aggódtak volna.¹² A forradalom sikere és az általa megteremtett átmeneti – látszólagos – nyugalom ellenére politikai apátia hatotta át a várost. A helyi adminisztrátorok, katonatisztek, valamint a gazdag muszlimok és örmények többsége, beleértve a muszlim földműveseket is, nem mutattak különösebb érdeklődést az isztambuli politikai fejlemények iránt. Sőt, az orosz konzulátus beszámolója szerint a helyi kurd törzsek egyenesen ellenezték az alkotmány helyreállítását.¹³ Az Abdul Hamid-éra idején egyes privilegizált státuszt élvező és a helyi lakosság feletti hatalmaskodást állami jóváhagyással folytató kurd törzsek pedig az előjogaik elvesztésétől féltek. Az új alkotmányos periódus kormányai ösztönözték az örmények földvisszaszerzési törekvéseit, ami annak veszélyével fenyegetett némely törzsfő számára, hogy az 1890-es évek örménypropaganda során elrabolt földeket kénytelenek lesznek visszaszolgáltatni eredeti tulajdonosaiknak.¹⁴

A kurdokhoz képest az ifjútörökök és az örmény forradalmárok viszont buzgó vágyat éreztek, hogy politikai akaratukat érvényesítsék az alkotmány biztosította biztosította keretek között. A tisztességtelen 1908. novemberi választásokon¹⁵ Erzurumban például korábban bebörtönzött örmény forradalmárokat választottak meg képviselőnek, kidomborítva az Örmény Forradalmi Föderáció¹⁶, illetve az Egység és Haladás Bizottsága¹⁷ közötti szoros együttműködést.¹⁸ A választási eredmények bejelentésénél Erzurumban az örmény forradalmárokat méltató beszédek hangzottak el, amiért azok támogatták az alkotmányos változásokat, ellenben a kurdokra mint a szultáni hatalom támogatóira hivatkoztak.¹⁹ Jól szemlélteti továbbá a két tábor közeledését, hogy az EHB és az örmény forradalmárok együtt rendeztek szolidaritási gyűjtést Erzurumban az 1909-es iráni forradalomban harcoló bajtársaik támogatására, ami elképzelhetetlen lett volna a szultáni rezsim alatt.²⁰ Minden látszólagos pozitívum ellenére komoly véleménykülönbségek húzódtak a társadalmi csoportok között.

A törésvonalakat az erzurumi vali²¹ Vecib bej is tisztán látta és egy, Szkrjabinnal 1908 szeptemberében tartott találkozó során elismerte, hogy a hatalom megtartása sokkal nagyobb kihívást jelentett, mint annak megragadása. Az orosz konzul megjegyezte, hogy az EHB szerint a keresztények és a muszlimok közötti egység hiánya alááshatja az államot, ezért a kormány megpróbálta áthidalni a szakadékot az örmény politikai találkozók látogatásával.²² Az erzurumi ifjútörökök tartottak attól is, hogy a szultán elveti az alkotmányos változásokat, és visszaállítja abszolút hatalmát. Vecib bej

¹² AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2676, l. 49–50. 1908. szeptember 3.

¹³ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2676, l. 51–54. 1908. szeptember 3.

¹⁴ KLEIN 2007. 159–160.

¹⁵ Az orosz konzuli források is arról hivatkoznak, hogy mind az Egység és Haladás Bizottsága, mind az Örmény Forradalmi Szövetség számos tisztességtelen gyakorlatot vetett be a szavazások befolyásolása érdekében.

¹⁶ Az Örmény Forradalmi Föderáció az abszolút monarchia időszakában üldözött nacionalista-szocialista szervezet, amelynek tagjai az örmény érdekekért szálltak síkra erőszakos úton. A továbbiakban: ÖFF

¹⁷ Az ifjútörök ellenzék idejekorán pártba szerveződött és megalakították az Egység és Haladás Bizottságot. A továbbiakban: EHB

¹⁸ KÉVORKIAN 2011. 63.

¹⁹ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2676, l. 107–111. 1908. november 7.

²⁰ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2677, l. 11–13. 1909. január 9.

²¹ A valik az Oszmán Birodalom legnagyobb államigazgatási egységének a vilájetnek az élén álltak, mint kormányzati megbízottak.

²² AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2676, l. 51–54. 1908. szeptember 3.

továbbá azt is megjegyezte, hogy az EHB képtelen volt elnyerni a muszlim lakosság támogatását, akik legjobb esetben is csak közömbösek maradtak az isztambuli politikai változások iránt. Ezt a csorbát voltak hivatottak kiküszöbölni a kormány által a nagyobb városokban létrehozott albizottságok, ahová a legfelvilágosultabb fiatal törököket igyekeztek meghívni annak érdekében, hogy a szükséges támogatást megszerezzék a helyi lakosoktól.²³ Ez azonban ellentmondásos helyzetet eredményezett, hiszen a konzervatív muszlim lakosság az EHB politikusait a deizlamizációs háttérrel járó Tanzimat reformprogram²⁴ örökösének látta, még úgy is, hogy az örmény egyenlőségi törekvések hatására a liberális szárny egyes tagjai is fokozatosan konzervatívabb irányt vettek.²⁵

PUCCS UTÁNI ELLENPUCCS-KÍSÉRLET

Nem volt ok nélküli az EHB aggodalma Erzurumban. Elégedetlenségük nyomán 1909. április 12-én Isztambulban fegyveres felkelést indítottak a monarchia támogatói, hogy helyreállítsák a szultán uralmát. Habár a felkelőknek sikerült ideiglenesen átvenniük a főváros feletti irányítást, az EHB nem sokkal később visszafoglalta azt a puccsistáktól és letette II. Abdul Hamid szultánt a trónról, hogy bátyja V. Mehmed léphessen helyére. Nyilvánvalóvá vált az ifjútörökök számára, hogy az alkotmányos reform eredményeinek megőrzése jóval nagyobb kihívást jelentett, mint amire számítottak.²⁶

Érdekes módon Erzurumban a szekulárisnak vélt kormánnyal szembeni elégedetlenségnek már a fővárosi események előtt nyilvánvaló jelei voltak észlelhetők, ami jelentős hangulati eltérést mutat az orosz konzulátus által 1908. szeptemberében felvázolt körülményekhez képest. 1909. április 8-án a török helyőrség demonstrációt szervezett Erzurumban támogatásukat kifejezve a reakciós²⁷ rezsim és az általa megtestesített vallási hagyományok iránt. „*Éljen a padisah és a saría!*” – skandálta a tömeg Szkrjabin leírása szerint. Félve a katonák durva fellépésétől, a helyiek bezárkóztak otthonaikba, az üzletek és bazárok szüneteltették működésüket. Talán nem is ok nélkül. A feltüzelt katonák kettő, az unionistákhoz²⁸ tartozó politikai klubhelyiséget megrongáltak, valamint kövekkel dobáltak meg házakat. Az EHB helyi ágának néhány tagja ráadásul a francia konzulátuson keresett menedéket, így várva ki a lázadás végét. Mindezek ellenére az orosz külügyi képviselő szerint a lázadó katonák viselkedése elfogadható volt félelmet kiváltó jellege ellenére is.²⁹

Habár a törvényes rend április 12-én visszaállt, a vilajetben húzódó politikai és társadalmi törésvonalak sokkal egyértelműbben kirajzolódtak. Amikor V. Mehmed szultán trónra lépésének híre ugyanazon hó 15-én eljutott Erzurumba, a koronázóünnepségen elmaradt a katonai tiszteletadás, ami a polgári és katonai igazgatás közötti ellentétre vezethető vissza. Juszuif pasában, a helyi erők parancsnokában, az EHB-hez lojális tisztnek II. Abdul Hamid reakciós érdekeinek kiszolgálóját látták, és így az erzurumi zavargásokért is őt tették felelőssé. Hogy megszabaduljanak a számukra politikai riválisnak tekintett Juszuiftól, a tisztet a valit, Tarih pasát, személyesen kérték, hogy járjon

²³ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2676, l. 51–54 1908. szeptember 3.

²⁴ Az új polgári bürokrácia, a sorkatonaság és a muszlim-keresztény elvi egyenlőség megteremtése mind hozzájárult az ország lassú, de folyamatos szekularizációjához.

²⁵ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2677, l. 17–19. 1909. január 19.

²⁶ ZÜRCHER 2014. 73–83.

²⁷ Reakciós alatt az alkotmányos változásokat ellenzőket értem.

²⁸ Az unionista kifejezés az EHB tagjaira utal a konzuli forrásokban.

²⁹ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2677, l. 46–55. 1909. május 1.

közbe a parancsnok eltávolításának érdekében. Szkrjabin alaptalannak vélte a vádat és Juszuf pasát konzervativizmusa mellett egy erőskezű vezetőnek tartotta, aki nélkül a “fanatikus muzulmánok” bármikor az örményekre támadhattak volna Erzurumban. Az orosz konzul egyúttal hozzátette, hogy Tarih pasa egyedül nem lett volna képes az indulatok megfékezésére.³⁰ Az országszerte lezajlott események viszont nem maradhattak következmények nélkül. Május 30-i ítélete alapján az Erzincani Katonai Törvényszék Juszuf pasát, akit a lázadás megszervezésével vádoltak, Isztambulban kivégezték.³¹

A CEMİYETI İLMIYE

Az EHB megörökölte a korábbi abszolutista rezsim minden gazdasági nehézségét. Alekszander Stritter orosz konzul jelentései szerint az unionisták erzurumi szervezetéhez a központi kormánytól szinte kizárólag adóemelésről szóló rendeletek érkeztek 1911-ben. A pénzek beszédese tovább élezte a lakosság és a kormány közötti feszültséget. Ha ez nem lett volna már önmagában elég, az alkotmányossággal szembenálló attitűdök jelenlétét Erzurumban a különféle vallási társaságok aktív tevékenysége is bizonyította, amelyek hamar az orosz konzulátus érdeklődésének középpontjába kerültek. Ezen társaságok a konzervatív társadalmi rétegek által fontosnak tartott életmódbeli kérdések tematizálásával igyekeztek befolyást szerezni. Az egyik ilyen társaság az 1911 januárjában létrejött *Cemiyeti İlmiye*³² volt, amely kizárólag helyi muzulmán vallási vezetőkől állt és a valihoz intézett kérések között szerepelt a nők fürdőlátogatásának tilalma, valamint a fejkendő hordásának szigorúbb ellenőrzése. Emellett javaslatot tettek például a szerencsejátékok, például az ostábla vagy egyéb kártyajátékok korlátozására is.³³ Az EHB eleinte szkeptikus volt a társaság tevékenységével kapcsolatban, és felkért olyan prominens személyeket, mint Hacı Ismail és Hacı Lutfulla³⁴, hogy ne csatlakozzanak a szervezethez, azok azonban az EHB követeléseit elutasították, kijelentve, hogy az alkotmányt csakis úgy fogják szolgálni, ahogy azt ők maguk jónak látják: összhangban a Korán tanításaival, más felsőbb hatalmat el nem fogadva.³⁵

A társaság befolyásának terjedését megakadályozó sikertelen kísérletek után az unionista politikai vezetők inkább kompromisszumos megoldásra törekedtek, hogy elnyerjék a társadalom azon csoportjainak támogatását, akik a legkevésbé lelkesedtek az alkotmányos változásokért. Amikor a *Cemiyeti İlmiye* azt javasolta, hogy a boltokat és a bazárokat Mohamed próféta születésének napján zárják be, az EHB támogatta a társaság indítványát, sőt, az iskolák és hivatalok munkájának szüneteltetését is elrendelték. Az orosz konzuli jelentések alapján mindez a helyi lakosokban megrökönyödést váltott ki az új szekulárisabb törökországi rend tekintetében, hiszen az állami adminisztráció látszólag alávetette magát a vallási csoportosulások akaratanak. A források alapján feltételezhető, hogy a reformpárti lakosság ellenezte a reformok visszafordítását. Ennek ellenére a

³⁰ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2677, l. 46–55. 1909. május 1.

³¹ GÜNAY 1909. 881.

³² Az *İlmiye* az Oszmán Birodalom vallási ügyeivel foglalkozó intézménye volt. A kifejezés alatt érthető még mindazon személyek összessége, akik valamilyen vallási tevékenységekkel foglalkoztak az országban, így az Erzurumban létrejött társaság (*Cemiyeti*) neve arra utalhat, hogy egy az iszlám tanításával foglalkozó csoportosulás jött létre. Mivel az orosz konzulátus fordítás nélkül hivatkozott rájuk, én is megőriztem a hivatkozási formát.

³³ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2680, l. 8. 1911. február 7.

³⁴ Hacı Lutfulla a mufti tisztségét töltötte be Erzurumban.

³⁵ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2680. l. 37. 1911. március 12.

Cemiyeti Ilmiye rendkívül termékeny szervezet maradt, tekintve, hogy ugyanazon évben 93 oldalon összegezték állásfoglalásaikat és azt mindkét törvényhozási ház elé terjesztették felülvizsgálatra.³⁶

SZABADSÁG ÉS EGYET NEM ÉRTÉS

Kihasználva a külső és belső válságokkal súlyosbított politikai helyzetet, aktivizálta magát az ifjútörökök ellenzéke, a Szabadság és Egyetértés (*Itilaf*³⁷) pártja, amely támogatta az oszmanista felfogás értelmében a decentralizációt és az etnikai kisebbségek jogi törekvéseit.³⁸ Az orosz konzuli jelentések tanúsága szerint számos, az EHB-t támogató tiszt csatlakozott köreikhez. Ezzel szemben, akik hűek maradtak az unionistákhoz, megosztottak voltak a birodalom jövőjét illetően. Az egyik ilyen frakció teljes egészében az akkori parlament felszámolására törekedett, míg a helyi tisztviselők egy másik csoportja támogatta a szultánátus feloszlatását és egy parlamentáris államberendezkedés megvalósítását. Az *Itilaf* saját befolyásának kiterjesztése érdekében Erzurumba is látogatást tervezett, azonban az unionisták kiterjedt propaganda- és megfélemlítő tevékenysége miatt utazásukat végül lemondták. Megdöbbentő Stritter konzul állítása, miszerint a kormánypárt az *Itilaf* híveinek azon állítólagos szándékáról terjesztett pletykákat, hogy megérkezve Erzurumba, meg akarják tiltani a fejkendő hordását, remélve, hogy a szóbeszéd majd visszatartja a konzervatívokat az ellenzéki párt támogatásától.³⁹

Ugyan a városi jelenléttől a párt megfutamodott, némi sikert mégis elkönnyvelhettek a potenciális szavazók elérését tekintve, hiszen az addig unionista elveket valló erzurumi újság, a *Sadayı Şark* szerkesztősége átpártolt az *Itihad*-tól az *Itilaf*-hoz. Annak érdekében, hogy az ifjútörökök biztosítsák pártjuknak a megfelelő szócsövet a közelgő választások előtt, az EHB új lapot alapított *Necat* néven.⁴⁰ Az EHB minden követ megmozgatott, hogy megnehezítse ellenzéke dolgát, többek között sokáig akadályozta, hogy az *Itilaf* helyi szervezetének klubhelyisége megnyithasson, s majd csak a botrányos 1912-es áprilisi választások után engedélyezte azt.⁴¹ Természetesen a választási csalásoktól sem visszariadott kormánypárt elsőpró többséget szerzett a törvényhozásban. Félve az EHB választások utáni bosszújától – állította Stritter – mind a *Sadayı Şark*, mind pedig a *Farık* nevű lapok bezártak és eladták nyomdáikat. Míg az előbbi lap főszerkesztői a fővárosba költöztek, Sidki effendi, az utóbbi lap szerkesztője csatlakozott az unionistákhoz és a lapot a párt számára megfelelő köntösbe öltöztette.⁴²

A „MEGMENTŐK”

Mivel az EHB láthatólag egyre inkább autoriter módszerekkel kormányzott, egy maréknyi *Itilaf*-hű tiszt – akik magukat „megváltóként”, illetve „megmentőként” aposztrofálták – a kormány megbuktatására szánta el magát. Az 1912 májusában még EHB-tag Sadik ezredes által vezetett

³⁶ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2680. l. 23. 1911. február 11.

³⁷ Az orosz konzuli források így idézik a pártot, ezért én is így fogom említeni a továbbiakban.

³⁸ GAWRYCH 2006. 190.

³⁹ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682. l. 6–7. 1912. január 6.

⁴⁰ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682, l. 8–9. 1912. január 9.

⁴¹ A konzulátusi megfigyelések alapján a helyi szavazatszámolásnál szándékosan több szavazóképes etnikai törököt állapítottak meg, hogy az eredmények tükrében csak egy örmény származású képviselő jelenhessen meg a törvényhozásban. Lásd: AVPRI, f. 180, d. 2682, op. 517/2. l. 8–9. 1912. január 19.

⁴² AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682, l. 23. 1912. június 7.

megmozdulás ugyanazon év július 9-én lemondatta a Said pasa vezetette kormányt, és az unionisták parlamenti többsége ellenére kicsúszott kezükből a végrehajtói hatalom. Gazi Ahmed Muhtar pasa, az új nagyvezír, hiába írta ki a választásokat, terve az első Balkán-háború kirobbanása miatt meghiúsult, így október 29-én le is mondott posztjáról, hogy átadja helyét Kamil pasának.⁴³ Az újonnan megalakult kormány óriási problémákkal nézett szembe. A háború okozta terhek mellett a kurdok és az örmények helyzete is tisztázatlan maradt, s mindez különböző módokon és formákban mutatkozott meg Erzurumban.

Míg eleinte *csak* a már említett földkérdés helyezte szembe a kurd törzseket a mindenkori kormányzattal, hamar napvilágra került számos egyéb sérelem is. Mihail Nikolszkij, az erzurumi orosz konzulátus ülnöke egy, a kurdokról szóló részletes leírásában úgy véleményezte a II. Abdul Hamid szultán által létrehozott és személyétől függő *Hamidiye* lovas alakulatokat, hogy a katonai erő növelése helyetti célja inkább a „kurdok megtanítása volt arra, hogy hogyan engedelmeskedjenek a törököknek”. Behódoltatni a törzsi szervezetben élő kurdokat nem volt könnyű, ennél fogva a hamidi rendszer nagyfokú szabadságot adott ezeknek az osztagoknak, lehetővé téve számukra az örmény lakosság kifosztását és lemészárlását. Az orosz konzulátusi megfigyelések arról is tanúskodtak, hogy az új alkotmányos rend sem hozott vigaszt, hiszen 1911–1912 között az erzurumi adminisztráció többnyire szemet hunyt az örmények elleni repressziók fölött, s tették mindezt annak érdekében, hogy elkerüljék a kurdokkal való konfrontációt.

A szultáni hatalom megdöntése egyúttal a Hamidiye végét is jelentette: az alakulat átszervezésre került, azonban a korábbi rendszerrel szemben az új irreguláris lovassághoz való csatlakozás nagyobb állami ellenőrzést és felügyeletet jelentett, ezáltal kevésbé kínált vonzó lehetőséget a kurd törzsek számára. Jó példa erre Nikolszkij 1912-es októberi jelentése, mely szerint az Hamidiye helyett felállított könnyűlovas alakulat megtagadta a balkáni háborúkban való részvételt arra való hivatkozással, hogy mivel nem katonái ismerték az ottani terepviszonyokat, kevesebb lehetőségük nyílt volna a rablásra.⁴⁴

Általános elégedetlenségüket jól mutatta, hogy egyes kurd törzsfők már 1912 decemberében összegyűltek a gazdag és befolyásos Aga effendi dersimi rezidenciáján Erzurum vilájetben, ahol kifejezték szándékukat a „nemzeti szabadságuk és függetlenségük” megvédésére. Némileg ironikus módon az ülést a *Haff Süvari* tagjai vezették. A kormányzati tisztviselők elleni támadások számának növekedése is egyértelműen a be nem hódolásuk jeleként volt értelmezhető. December közepén Tahir pasa, a pašimléri *kaimakam*⁴⁵ egy kurd faluba utazott, hogy rekvirálja a háborús kiadásokat fedező készleteket, ahol a helyiek – kifejezvéen nemtetszésüket – rátámadtak. A hatóságok a központi kormányzatnak küldött jelentéseikben igyekeztek az incidenst jobb színben feltüntetni. Eközben – kissé őszintébb hangnemet megütve – a bajaziti (mai nevén Doğubayazıt) *mutassarif*⁴⁶ viszont kifejezte azon aggodalmát a valinak, hogy katonai erősítés nélkül képtelen hatékonyan kezelni a súlyos kurd helyzetet.⁴⁷ Egyértelművé vált tehát, hogy a kormányzat képtelen megbirkózni a határain belül dúló törvénytelenséggel.

⁴³ SHAW – SHAW 1977. 290–292.

⁴⁴ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682, l. 62–64. 1912. október 15.

⁴⁵ A *kaimakam* (kaymakam, qaımaqam) az Oszmán Birodalom a vilájetnél és szandzsáknál kisebb államigazgatási egységeinek a kazáknak az élén állt. Tahir pasa – a jelentések alapján – az erzurumi vilájet erzurumi szandzsájkának pašimléri kazájáért volt felelős.

⁴⁶ A *mutassarif* a szandzsákok élén álló kormányzati megbízott volt.

⁴⁷ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682, l. 72–80. 1912. december 28.

Míg a Kamil pasa vezette kormány küszködött a Balkánon dúló háborúból következő nehézségekkel, különösképpen a belső társadalmi feszültségekkel, 1913. január 23-án az EHB néhány tagja Enver és Talaat bej vezetésével megrohamozta az oszmán kormányzati szerveket és a felfordulásban meggyilkolták Nazim bej hadügyminisztert, majd megdöntötték a politikai vezetést. A kormányt villámcsapásszerűen érte a támadás, hiszen a puccsot megelőző napokban az erzurumi közgyűlésben az *Itilaf* éppen jelentős sikert könyvelt el háborúellenes politikájának köszönhetően: míg az unionisták a szerb–bolgár koalíció által nem sokkal korábban elfoglalt Edirne visszafoglalását sürgették, az *Itilaf* szembehelyezkedett a további háborús cselekmények folytatásával. A kormánypártiak győzelmi ünnepét a fővárosból érkező hírek szakították félbe, melyek még az EHB erzurumi tagjait is meglepték. Ennek ellenére rögtön táviratban fejezték ki megingathatatlan elkötelezettségüket a folyamatban lévő balkáni háború érdekében szükséges anyagi áldozatok megtétele mellett. Alekszander Alekszievics Adamov orosz konzul szerint azonban arra még az unionisták sem számítottak, hogy napi táviratokat kapnak majd a központi kormánytól, amely pénzt és készleteket követel a háborús erőfeszítések támogatására.⁴⁸

Ugyan az *Itilaf* tagjait megtépázta a hatalom elvesztése, kíméletlenül használták ki az EHB minden egyes baklövését. A balkáni háború folytatása és Edirne hatalmas véráldozattal való visszafoglalása jó politikai táptalajt szolgáltatott az ellenzéknek. Az egyik nap plakátokat ragasztottak ki Erzurum városban, amelyeken az oszmán katonai sikerekről szóló hírek valódiságát kérdőjelezték meg, illetve pletykákat terjesztettek arról, hogy az *Ittihad* politikusai a háborús pénzeket elszikkasztották. A hírek aláásták nemcsak a nyomtatott médiumok megbízhatóságát, de a kormányba vetett hitet is. Még a helyi *defterdár*⁴⁹ is nyilvánosan ostromozta az erzurumi valit és megtagadta az adományok beszolgáltatását. A háborús támogatások kérdése megosztotta a helyi muszlim közösségeket, és az elkövetkező eseménysor már csak olaj volt a tűzre. Hacı Ahmed imám – mekkai és medinai tartózkodása után – Erzurumba érkezett prédikálni és kifejezte nemtetszését az adományok lassú csörgedezése miatt. Szavai feltűzeltek a jelenlévőket, akik a helyi EHB-vezetők rezidenciái elé vonultak és heves tiltakozásuk közben kijelentették, hogy nem kívánnak többet áldozni a háborúra addig, ameddig meg nem bizonyosodnak a pénzek szabályos felhasználásáról.⁵⁰ A kérdés egyértelmű aktuálpolitikai színezetet kapott és elmélyítette a már meglévő társadalmi törésvonalakat. Így fordulhatott elő, hogy a két párt támogatói végül késsel rontottak egymásnak.⁵¹

AZ ÖRMÉNY KÉRDÉS ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM ÚTJA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

A látszólagos békét az örmény politikai képviselő és az oszmán kormányzat között jól mutatja, hogy egy lokális erzurumi újság szerkesztőség alakuló ünnepségén mondott beszédében az erzurumi vali Nazim bej úgy fogalmazott, hogy „*az alkotmány elfogadása óta a törökök és az örmények olyan szintű egységet kovácsoltak, hogy ma már egyetlen oszmán nemzetnek tekinthetők*”. Továbbá rámutatott, hogy „*az örmények megértették az alkotmány fontosságát, éles ellentétben az albánokkal, drúzokkal*

⁴⁸ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2684, l. 2–9. 1913. január 24.

⁴⁹ Az Oszmán Birodalom adószedőit hívták így.

⁵⁰ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2684, l. 11–18. 1913. február 15.

⁵¹ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2684, l. 23–32. 1913. március 16.

és az arabokkal, akik fegyveres ellenálláshoz folyamodnak”.⁵² Azonban a közös és egységes oszmán birodalmi identitás a valóságban vágyálom maradt és egyes etnikai csoportok, mint az örmények, kétkedtek az oszmán államhatalom megbízhatóságában. Igaz, a Dashnaksutyun⁵³ többnyire az EHB szövetségeseinek mutatkozott, ugyanakkor az örménység megosztott maradt annak megítélésében, hogy melyik fél politikai támogatása jelenthet eredményesebb érdekképviselést a számukra. A kulturális hasonlóságok miatt tovább erősödtek az Oroszországot támogató hangok.

Ezzel szemben a Dashnak – és így annak erzurumi szervezete is – elítélte az Oroszországhoz felé való közeledést, csakúgy, mint az örmény értelmiség nagy része, amely sokkal beágyazottabb volt az oszmán államigazgatásba, mint az örmény parasztság. Bizonyos esetekben a forradalmárok még rosszállóan is néztek az oroszokkal kereskedő társaikra, beszédeikben pedig nem mulasztották el elrettentésképpen megemlíteni az Oroszországban bebörtönzött örmény értelmiségiek sokaságának példáját.⁵⁴ Hiába azonban az ÖFF elkötelezettsége az oszmán vezetés mellett, az örmények oroszpartisága stigma maradt a többségi muszlim társadalomban, ami feszültséget okozott a keresztény és muzulmán etnikai csoportok között. Ráadásul Oroszország közelsége rendszeres témát szolgáltatott azok számára, akik egy örmény segítséggel megtámogatott orosz katonai offenzíva elkerülhetetlen rémképét vizionáltak. Nem segített az örmények reputációjának ápolásában az sem, hogy 1913 októberében házi készítésű bomba robbant Erzincan városában, romba döntve két házat. Mint a rendőrségi vizsgálatból kiderült, a bombát egy örmény forradalmár készítette, ami jól jelezte a Dashnak egyes tagjainak bizalmatlanságát mind az oszmán, mind az orosz uralmat illetően. Az események természetesen óriási felháborodást okoztak a muzulmán lakosság köreiben, amit csak súlyosbított a helyi örmények öröme az oszmán hadsereg balkáni fronton elszenvedett vereségei hallatán.⁵⁵

Tovább fokozta a társadalmi feszültséget, hogy a balkáni háborúk közepette az európai nagyhatalmak számára új esély kínálkozott az örmények hányatott sorsának rendezésére. Oroszország előterjesztése alapján a hat örmény vilájetből egy tartományt faragtak volna, élén egy 5 évre megválasztott s lehetőleg keresztény megbízottal. A javaslat megosztotta nemcsak a civil oszmán-örmény lakosságot, de a Dashnak tagjait is, félve az orosz okkupáció lehetőségétől. A kormányzat tiltakozott, hiszen ekkor már tudható volt, hogy Oroszország a háttérben támogatja az örmények életét megkeserítő kurdokat. Utóbbi ellen a cári kormányzat hevesen tiltakozott, de Németország és Franciaország is gyanúval kezelte az orosz kezdeményezést. Eközben Szentpétervár folyamatosan katonai beavatkozással fenyegette Isztambul és katonákat vonultatott fel az erzurumi határsávra. Az oszmán politikai vezetés a külső és belső problémáktól küszködve nem tehetett mást, mint alávetette magát a cári külpolitika nyomásának és 1914 februárjában beleegyezett a tervezetbe, noha a véglegesített és aláírt változat tartalmazott az oszmánok számára kedvező változtatásokat is. Végül a világháború elsöpörte az egész tervezetet, egyúttal megpecsételve a birodalom sorsát. Azé az impériumét, amely összerokadván még elpusztította saját örmény lakosságát, egyszerre téve egyértelművé, hogy az Oszmán Birodalom nem csupán képtelen volt megvédeni határait, hanem lakosai számára sem tudta garantálni biztonságukat. Mindez megfelel az orosz konzuli jelentések-ből kiolvasható utalásokból, melyek elégikus képet festenek egy bukott állam haláltusájáról.⁵⁶

⁵² AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2680, l. 4. 1911. február 7.

⁵³ Az Örmény Forradalmi Föderáció, másnéven Dashnaksutyun, avagy Dashnak.

⁵⁴ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682, l. 10–11. 1912. február 3.

⁵⁵ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2684, l. 34–43. 1913. április 7.

⁵⁶ REYNOLDS 2011. 73–77.

IRODALOMJEGYZÉK

- AHMAD, FERAZ (1968): The Young Turk Revolution. *Journal of Contemporary History* vol. 3. issue 3. 9–36. <https://doi.org/10.1177/002200946800300302>
- BUTT, AHSAN I. (2017): *Secession and security: Explaining state strategy against separatists*. Cornell University Press.
- DAVISON, RODERIC H. (2015): *Reform in the Ottoman empire, 1856–1876*. Princeton University Press.
- GÜNAY, NEJLA (2015): *1909 Nisan Bunalımının Erzurum daki Yansımaları*. In Sevk ve İskân Kanunu'nun 100. Yılında II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu. Erzurum. 871–884.
- GAWRYCH, GEORGE (2006): *The Crescent and the eagle: Ottoman rule, Islam and the Albanians, 1874–1913*. Bloomsbury Publishing.
- HARTMANN, ELKE (2013): *The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century*. In Bartov, Omer, and Eric D. Weitz: *Shatterzone of Empires, Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Indiana University Press. 172–190.
- KLEIN, JANET (2007): Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian relations in the Hamidian period 1876–1909. In *International Journal of Turkish Studies* Nos 1,2. 153–166.
- KÉVORKIAN, RAYMOND (2011): *The Armenian genocide: A complete history*. Bloomsbury Publishing.
- REYNOLDS, MICHAEL A. (2011): *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908–1918*. Cambridge University Press.
- SHAW, STANFORD J – SHAW, EZEL KURAL (1977): *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808–1975*. Cambridge University Press.
- SOMAKIAN, MANOUG (1995): *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1912–20*. IB Tauris.
- SUNY, RONALD GRIGOR (2015): *They Can Live in the Desert but Nowhere Else: A History of the Armenian Genocide: A History of the Armenian Genocide*. Princeton University Press.
- ZÜRCHER, ERIK J. (2014): *The young turk legacy and nation building: From the ottoman empire to Atatürk's turkey*. Bloomsbury Publishing.